Verbum Vitae
34 (2018) 15-36

Ks. Stefan Szymik MSF

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II
stesz@kul.pl, ORCID: 0000-0001-9544-2976

Gniewne oblicze Pana. Hermeneutyka kilku biblijnych kolokacji

The Wrathful Face of the Lord. The Hermeneutics of Selected Biblical Collocations

Streszczenie

Autor omawia wybrane kolokacje biblijne, za pomocą których autorzy natchnieni Starego Testamentu przedstawiali niełaskę i gniew Boga, także Jego nieobecność w ludzie Bożym. Istotnym, specjalnym składnikiem tych wypowiedzi jest antropomorfizm „oblicze Pana" wskazujący na Boga uzupełniony o wybrane czasowniki hebrajskie. Pierwsza fraza („zwrócę me oblicze przeciw" – נתן את־פני ב) występuje w Starym Testamencie tylko kilka razy. Idiom opisuje stanowcze działanie Boga skierowane przeciw jednostce lub społeczności Izraela łamiących postanowienia Prawa i zawarte przymierze. Kolejne wyrażenie („ukryć me oblicze przed" – סתר פני מן) spotykane jest w Starym Testamencie dużo częściej, głównie w dwóch kontekstach: la-

Słowa klucze

oblicze; *pānîm*; oblicze Pana; gniew Boży; kolokacje biblijne

https://doi.org/10.31743/vv.2018.34.02
ISSN 1644-8561, e-ISSN 2451-280X

mentacji jednostki oraz w wołaniach całego ludu. Ukrycie się Bożego oblicza oznacza chwilową lub trwałą nieobecność Boga w życiu jednostki i całego narodu, czasem doświadczenie Bożego gniewu. W trzeciej części omówione zostały dwie inne kolokacje: „odrzucić od mego oblicza" (hebr. שלך מעל פני) oraz „odtrącić od mego oblicza" (סור מעל פני). Obydwa wyrażenia opisują zerwanie relacji między Bogiem a narodem wybranym, czego zewnętrznym znakiem były deportacje, kolejno Izraela i Judy (722 i 586 przed Chrystusem). Ostatecznie jednak odwrócenie, ukrycie się i nieobecność Boga, a nawet jego gniew nie mają charakteru trwałego i nieodwracalnego, zwyciężają bowiem Boża łaskawość i miłosierdzie.

Abstract

The author analyses biblical collocations used by writers of the Old Testament to describe God's disapproval, anger and wrath, or even his absence. The essential specific component of these statements is the biblical anthropomorphism "the face of the Lord", which points to God himself via certain Hebrew verbs. The first idiom, with YHWH as the subject ("I will set My face against" – נתן את־פני ב), occurs several times in the Old Testament and describes a violent action of God against a sinner or whole nation not observing his commandments, or breaking the Covenant. The next expression ("to hide Thy [your] face from" – סתר פני מן) occurs much more frequently in the Old Testament, principally in two contexts. The collocation plays a significant role in the Psalms, especially laments, and also in collective lamentations over Israel. The hiding of

Keywords

face; *pānîm*; face [sight] of the Lord; wrath of God; biblical collocations

God's face, from an individual or the people of Israel, means the experience of the temporary or permanent absence of God, and sometimes his anger and punishment for infidelity. In the final part, the author discusses some other collocations, among them "to cast out of My sight" (שלך מעל פני), and similarly "to remove from My sight" (סור מעל פני). Both expressions indicate a disruption of Israel's relationship with God, the outer signs being the historical deportations of Israel (722 BC) and Judah (586 BC). Ultimately, however, the rejection of Israel and the absence of God, and likewise his anger, are not permanent and irreversible, since the Lord's grace and mercy prevail.

Niektóre teksty biblijne otrzymały wyjątkowe miejsce w życiu codziennym ludzi wierzących, niejednokrotnie także w życiu wspólnoty ludu Bożego. Z pewnością należy do nich błogosławieństwo kapłańskie, które Mojżesz przekazał Aaronowi i jego synom z polecenia samego Boga: „Niech cię Pan błogosławi i strzeże. Niech Pan rozpromieni oblicze swoje nad tobą, niech cię obdarzy swą łaską. Niech zwróci ku tobie oblicze swe i niech cię obdarzy pokojem" (Lb 6,24-26). W uroczystej modlitwie błogosławiący mówi dwukrotnie o obliczu Boga, które rozpromienione i zwrócone w stronę człowieka ilustruje obrazowo pełnię Bożej obecności i łaskawości[1]. Antropomorfizm „oblicze Pana" występuje na kartach Pisma Świętego w rozmaitych znaczeniach, często w sensie pozytywnym, ale nierzadko również negatywnym[2].

[1] Kuśmirek, „Błogosławieństwo", 995-1019.

[2] Termin w formie rzeczownikowej występuje około 400 razy w Starym Testamencie. Zob. Simian-Yofre, „פָּנִים *pānîm*", 589-615; van der Woude, „פָּנִים *pānîm* Angesicht", 432-460; Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, II, 29-33. Por. także: Reindl, *Das Angesicht*.

Do popularnych idiomów biblijnych należą zwroty „szukać oblicza Pana" (Ps 24,6; 27,8; 105,4; Dn 3,41; Oz 5,15) czy „oglądać oblicze Pana" (Rdz 33,10; Pwt 31,11; Wj 33,20.23; Hi 1,12; 2,7), co w szczególności było przywilejem ludzi sprawiedliwych (Ps 11,7; 17,15; 42,3). „Oblicze Pana" jest również metaforycznym sposobem opisania obecności Boga w narodzie wybranym[3], a widocznym tego znakiem była świątynia w Jerozolimie[4]. Na osobną uwagę zasługują kolokacje, za pomocą których autorzy biblijni wyrażali niełaskę i chwilowy gniew Boga, a nawet Jego nieobecność wśród Izraela. W takich przypadkach posługiwali się oni zwyczajowymi i charakterystycznymi zwrotami, w których zwrot „oblicze Pana" jest częścią składową. Te właśnie wypowiedzi autorów natchnionych są przedmiotem poniższych analiz filologicznych i semantycznych owocujących wnioskami teologicznymi[5].

1. „Zwrócić oblicze przeciw..."

Pierwsze znaczące wyrażenie występuje w tekstach biblijnych z niewielkimi modyfikacjami. Cechą charakterystyczną frazy „zwrócę oblicze me przeciw" (ונתתי את־פני ב) jest wpierw fakt, że pojawia się ona wyłącznie w ustach Boga, który jest podmiotem gramatycznym wypowiedzi. Niekiedy frazę wprowadza zaimek osobowy „ja" (אני אתן), co dodatkowo podkreśla stanowczość i kategoryczność Bożej interwencji (Kpł 20,3). Idiom występuje z partykułą dopełnienia bliższego i rzeczownikiem את־פני (Kpł 20,6; Ez 15,7) lub bez dopełnienia פני (Kpł 17,10; 26,17; Ez 14,8). Kluczowym terminem opisującym gniewną reakcję Boga YHWH jest czasownik

[3] Wj 28,30; 34,23-24; Joz 18,8.10; Sdz 5,5; 20,26; 1 Sm 1,12; Est 4,17; Ps 9,20; 21,7; 41,13; 68,2.5; Iz 23,18; Oz 7,2.

[4] Pwt 16,16; 18,7; 29,9; 2 Krl 16,14; 19,15; 1 Krn 16,29; 17,25; 2 Krn 1,6; 7,4; 34,27.

[5] Zob. opracowania ogólne: Miggelbrink, *Gniew Boży*; Witczyk, „Jahwe", 364-381; Strzałkowska, „Terminologia", 47-65.

hebrajski נתן (w koniugacji qal), a niekiedy czasownik שים (również w qal), co jednak nie ma wpływu na sens wyrażenia. Formy gramatyczne czasowników natomiast podkreślają przede wszystkim przyszłe działanie Boga[6]. Dopełniający formalną strukturę idiomu przyimek ב wskazuje adresatów Bożego gniewu. Analizowaną frazę można tłumaczyć bezosobowo: 'zwrócić oblicze przeciw', a po uwzględnieniu podmiotu gramatycznego: '[Ja] zwrócę oblicze me (פני) przeciw'. Autor natchniony posługuje się metaforycznym znaczeniem wyrażenia „oblicze Boga", by opisać obecność i potężne działanie Boga Izraela wobec swojego ludu[7].

Dane statystyczne podpowiadają, że analizowana formuła występuje przede wszystkim w Księdze Kapłańskiej i kilka razy w wypowiedziach proroków Jeremiasza oraz Ezechiela. Wyrażenie „zwrócę oblicze me przeciw" pojawia się w kazuistycznych postanowieniach prawnych, które zostały zapisane w Kodeksie Świętości (Kpł 17–26)[8]. Z racji formy literackiej zawarte w tym kodeksie postanowienia

[6] Nie ma potrzeby omawiania w tym miejscu licznych znaczeń i zastosowań wymienionych dwóch czasowników, zainteresowani zaś mogą skonsultować hasła słownikowe, np.: Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, I, 688-690 (נתן) oraz Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, II, 347-350 (שים).

[7] Wspomniane formuły, zarówno z czasownikiem נתן, jak i czasownikiem שים występują również w połączeniu z ludźmi jako podmiotami działającymi, a wtedy mają znaczenie dosłowne (np. Dn 10,15) lub częściej przenośne (2 Krn 20,3; Ez 3,8; Dn 9,3). Zob. Simian-Yofre, „פָּנִים *pānîm*", 601-602.

[8] Zbiór ma charakter redakcyjny. Rozpoczyna się dyspozycjami dotyczącymi składania ofiar i kończy błogosławieństwami oraz złorzeczeniami. Istnienie Kodeksu Świętości przyjmuje się w głównych opracowaniach Pięcioksięgu i Księgi Kapłańskiej. Zob. Eissfeldt, *The Old Testament*, 233-239; Wypych, *Pięcioksiąg*, 132-143. Por. Synowiec, *Gatunki literackie*, 380. A. Tronina podważa to tradycyjne twierdzenie w swoim komentarzu do Księgi Kapłańskiej, uznając je tylko za hipotezę. Konsekwentnie odrzuca przynależność Kpł 17 do wspomnianego kodeksu, łączy natomiast ten rozdział z Kpł 16 („kompozycyjna jedność"). Zob. Tronina, *Księga Kapłańska*, 31-36.

mają postać praw kazuistycznych, które wprowadza formuła warunkowa „jeśli ktoś postąpi tak i tak (...) [czyn zakazany], to wtedy nastąpi to i to (...) [kara przewidziana przez prawodawcę]". Odróżnia to Kodeks Świętości od innych zbiorów prawnych Pięcioksięgu, w których pojawia się częściej prawo apodyktyczne[9].

Analizowana fraza („zwrócę oblicze me przeciw") pojawia się w tym kodeksie w kilku postanowieniach prawnych o różnej treści. Na pierwszym miejscu wymieniony został zakaz spożywania krwi, który prawodawca obwarował podwójną karą: „Jeżeli ktoś [...] będzie spożywał jakąkolwiek krew, zwrócę me oblicze przeciw osobie, która spożywa krew i wyłączę ją spośród jej ludu" (Kpł 17,10). Zakaz został powtórzony raz jeszcze w najbliższym kontekście (17,12)[10]. Cytowane postanowienie prawne wynikało z głębokiego przekonania starożytnych, iż krew jest siedliskiem życia lub wprost samym życiem (Rdz 9,4; Kpł 17,11.14; Pwt 12,23; por. 1 Sm 14,32-34; Ez 33,25). Nie dziwi zatem, że zakaz ten występuje w Starym Testamencie wielokrotnie, przede wszystkim w Księdze Kapłańskiej (3,17; 7,26-27; 19,26) i w Księdze Powtórzonego Prawa (12,16; 15,23). Zakaz przedstawiony jest jako zamierzony wprost przez boskiego prawodawcę, a za jego przekroczenie groziła podwójna kara: zwrócenie oblicza Bożego przeciw osobie spożywającej krew oraz wyłączenie jej spośród ludu[11].

W tym miejscu należy zapytać o funkcję hebrajskiego spójnika „i" (hebr. ו) w części definiującej karę. Czy pełni on jedynie funkcję gramatyczną spójnika (wāw copulativum) i wtedy porządkuje następstwo czasowe? Czy raczej pełni funkcję objaśniającą pierwszą część sentencji (wāw explicativum), opisując rodzaj kary i istotę Bożego gniewu[12].

[9] Zob. Synowiec, *Gatunki literackie*, 367-371.

[10] Tronina (*Księga Kapłańska*, 255-256) mówi o zamierzonej konstrukcji chiastycznej Kpł 17,10-12.

[11] Zob. Gerleman, „דָּם *dām* Blut", 450.

[12] Kautzsch, *Gesenius' Hebrew Grammar*, §154a (przyp. 1b).

Przytoczona sankcja występuje wcześniej w Pięcioksięgu: „Ktokolwiek spożywa jakąkolwiek krew, będzie wykluczony spośród swego ludu" (Kpł 7,27; por. 19,26), jednak wykluczenie ze społeczności ludu Bożego jest karą przewidzianą także za wiele innych przekroczeń (Wj 30,33.38; 31,14; Lb 9,13; 15,30-31). Należy więc sądzić, że sankcja karna za spożywanie krwi przewidziana w Kpł 17,10 została poszerzona dodatkowo o stanowcze „zwrócenie się oblicza JHWH" przeciwko winowajcy. Rozstrzygająca jest forma gramatyczna hif'il czasownika כרת ('definitywnie wyciąć, wyniszczyć'), która pojawia się w tym wierszu i tekstach znaczących dla naszych analiz (zob. Kpł 20,3.5.6; Ez 14,8)[13]. Forma gramatyczna hif'il czasownika wskazuje na sprawcze i radykalne wystąpienie samego Boga przeciw osobie spożywającej krew. On to sprawi, że winowajca zostanie bezwzględnie usunięty spośród społeczności. Takie rozumienie potwierdza przekład grecki LXX, w którym tłumacz użył czasownika ἀπόλλυμι ('niszczyć, zgładzić, zabijać')[14]. Wspomniano wyżej, iż wyłącznie z ludu jako kara za przestępstwo poświadczona jest w zbiorach Pięcioksięgu wielokrotnie, jednak w pozostałych przypadkach nie łączy się wprost z tak stanowczą reakcją Boga i utratą Jego łaskawości[15].

Obok kary przewidzianej dla spożywających krew Kodeks Świętości wymienia jeszcze dwa inne wykroczenia, które zostały objęte taką samą karą zwrócenia się oblicza JHWH

[13] W tym znaczeniu i formie gramatycznej tylko pięciokrotnie w Starym Testamencie (Kpł 17,10; 20,3.5.6; Ez 14,8). Zob. Hasel, „כָּרַת *kāraṯ*", 347. Por. Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, I, 471-472.

[14] Nie bez racji Simian-Yofre („פָּנִים *pānîm*", 601) mówi o formule eksterminacji i tłumaczy: „I will cut that person off from the midst of their people".

[15] W analogicznych tekstach czasownik כרת przyjmuje łagodniejszą w wymowie formę *nif'al*, łącznie 24 razy (Rdz 17,14; 26,28; Wj 12,15.19; 31,14; Kpł 7,20.21.25.27; 19,8; 22,3; 23,29; Lb 9,13; 15,30; 19,13.20; Jr 7,28; Za 9,10); zob. Hasel, „כָּרַת *kāraṯ*", 347.

przeciw sprawcom. Na pierwszym miejscu wymieniona została ofiara z dzieci:

> „Ktokolwiek spośród synów Izraela albo spośród przybyszów osiadłych w Izraelu da jedno ze swoich dzieci Molochowi, będzie ukarany śmiercią. Miejscowa ludność ukamienuje go. Ja sam zwrócę oblicze moje przeciw takiemu człowiekowi i wyłączę go spośród jego ludu, ponieważ dał jedno ze swoich dzieci Molochowi, splugawił mój święty przybytek, zbezcześcił moje święte imię" (Kpł 20,2-3)

Doniosłość postanowienia podkreśla dodatkowo fakt, że sankcja winna zostać wykonana także w przypadku, gdyby pogańscy mieszkańcy kraju („miejscowa ludność") nie widzieli w takim postępowaniu niczego złego i wręcz chronili sprawcę (Kpł 20,4-5; por. 18,21)[16]. Przewidziana kara śmierci przez kamienowanie jest usankcjonowana autorytetem samego Boga, którego świętość i jedyność zostały naruszone niezwykłym aktem bałwochwalstwa. Osobiste zaangażowanie się Boga w sankcję karną wyrażone zostało formą gramatyczną zakazu: sentencję represyjną wprowadza zaimek osobowy „ja", który podkreśla kategoryczność Bożej interwencji (Kpł 20,3 – אני אתן). Podobne wzmocnienie wypowiedzi zaimkiem osobowym אני pojawia się w wersecie następnym (Kpł 20,5 – ושׂמתי אני את־פני). Zakaz składania ofiar z dzieci Molochowi obejmował nie tylko lud Boży, ale dotyczył również obcych i przybyszów mieszkających wśród Izraela (hebr. גֵּר)[17].

Trzecim przewinieniem objętym karą zwrócenia się oblicza Bożego przeciw winowajcy jest zakaz korzystania przez Izraelitów z usług wróżbitów i wywołujących duchy, gdyż

[16] Obszerne omówienie historii i znaczenia kultu Molocha w Biblii: Piwowar, „Pochodzenie i natura starotestamentalnego kultu Molocha", 107-134; Zielińska, „Walka ze zwyczajem składania ofiar", 17-30.

[17] Tronina, *Księga Kapłańska*, 299-300; w przypadku tego grzechu Kpł 18,21 mówi o „profanacji imienia Jahwe".

był to akt bałwochwalstwa i odstępstwo od jedynego Boga: „Także przeciwko każdemu, kto się zwróci do wywołujących duchy albo do wróżbitów, aby uprawiać z nimi nierząd, zwrócę oblicze i wyłączę go spośród jego ludu" (Kpł 20,6; por. 17,7; 19,26). Dołączona do zakazu sankcja karna ma postać dwuczłonową, podobnie jak kary omówione wyżej. „Zwrócenie się oblicza Bożego" przeciw winowajcy łączy się ponownie z kategorycznym wyłączeniem go z ludu Bożego. Prawodawca określa to wykroczenie wręcz jako „nierząd" uprawiany z obcymi bogami (demonami), co było wielką niewiernością i odstępstwem od JHWH[18]. Również prorok Ezechiel piętnuje ludzi, którzy popełnili grzech bałwochwalstwa, wpierw czcząc bożki pogańskie, a później szukając rady u proroka JHWH. Karą będzie podobnie „zwrócenie się oblicza Bożego" przeciw takiemu człowiekowi i kategoryczne wyłączenie go ze społeczności Izraela (Ez 14,7-8 – והכרתיו; ponownie forma hifʿil).

Pozostałe przypadki użycia kolokacji „zwrócę oblicze me przeciw" mają charakter bardziej ogólny i mówią o grożących Izraelowi nieszczęściach, spustoszeniu i wyniszczeniu jako karze i konsekwencji niezachowania prawa Bożego. Taką ogólną karę przewidział wpierw redaktor Kodeksu Świętości w postanowieniach końcowych, w których mówi o błogosławiącej obecności Boga w życiu narodu wybranego, jeżeli ten będzie zachowywał postanowienia Kodeksu, ale także zapowiada nieszczęścia i kary w sytuacji przeciwnej: „Zwrócę oblicze przeciwko wam, będziecie pobici przez nieprzyjaciół. Ci, którzy was nienawidzą, będą rządzili wami, a wy będziecie uciekać nawet wtedy, kiedy was nikt nie będzie ścigał" (Kpł 26,17)[19].

Podobnie stanowcze kary dla Izraela głoszą prorocy Ezechiel i Jeremiasz, posługując się tym samym biblijnym idiomem, co autor Księgi Kapłańskiej – „zwrócę me ob-

[18] Tronina, *Księga Kapłańska*, 300. Zob. Stasiak, „Wróżby", 21-33.
[19] Zob. Tronina, *Księga Kapłańska*, 377-380, 385.

licze przeciw". Na mieszkańców Judy spadnie nieszczęście i zostaną wygubieni, kiedy Bóg wystąpi przeciwko nim (Ez 15,7; Jr 44,11). Podobny będzie również los Jerozolimy i jej mieszkańców. Miasto zostanie spalone, a mieszkańcy wydani w ręce króla babilońskiego (Jr 21,10: „Zwróciłem bowiem oblicze me przeciw miastu, ku jego złu, a nie ku dobru")[20].

Podsumowując, w wymiarze historiozbawczym i teologicznym biblijny idiom „zwrócę me oblicze przeciw" wyraża stanowczą i wręcz gwałtowną reakcję Boga na niektóre grzechy jednostki i narodu, których sprawcy winni być usunięci całkowicie spośród społeczności Izraela, lub konsekwencje, które ponosi cały lud Boży za swą niewierność i odejście od Boga wyrażone głównie aktami bałwochwalstwa[21].

2. „Ukryć oblicze przed..."

Drugie relewantne wyrażenie posiada bardziej zróżnicowaną formę językową, choć wyznaczniki formalne pozostają te same. Elementami stałymi kolokacji „ukryć oblicze przed" są czasownik „zasłonić, ukryć" (סתר), rzeczownik „twarz,

[20] Prorocy używają zamiennie czasowników נתן (Ez 14,8; 15,7) oraz שים (Jr 21,10; 44,11), jednak ich znaczenie i funkcja pozostają takie same w analizowanej kolokacji.

[21] Na marginesie tych analiz można by twierdzić, iż rację mają ci uczeni, którzy końcową redakcję Kodeksu Świętości datują na czasy poprzedzające najazd Babilończyków na Królestwo Judzkie i upadek Jerozolimy w 586 roku przed Chrystusem, a zatem na okres działalności proroków Jeremiasza i młodego Ezechiela. Dowodem byłaby obecność rzadkiej kolokacji biblijnej jedynie w analizowanych tekstach i niepowracająca więcej w Starym Testamencie. Jednak obserwacja ta ma względną wartość w obliczu ciągle trwającej dyskusji nad datacją poszczególnych tradycji biblijnych, w tym dokonań szkoły kapłańskiej. Na ten temat, zob. Wypych, *Pięcioksiąg*, 133; Tronina, *Księga Kapłańska*, 37-40, przede wszystkim jednak: Majewski, *Pięcioksiąg*, 80-87.

oblicze" (Boga, Boże – פנה) oraz przyimek „przed" (מן). Zmianie podlega przede wszystkim podmiot gramatyczny frazy i liczne przyrostki zaimkowe dołączane do rzeczownika i przyimka[22].

Obok rzeczownika „oblicze" posiadającego zawsze przenośny sens („oblicze Boże") podstawowym składnikiem analizowanego wyrażenia jest hebrajski czasownik סתר w koniugacji hif'il – osnowa wyraża najogólniej czynność „zasłaniania, ukrywania, schowania"[23]. Dosłowne znaczenie terminu można odkryć, przywołując sceny biblijne. Mojżesz „zasłaniający twarz" z lęku przed Bogiem (Wj 3,6) czy cierpiący sługa YHWH „niezasłaniający twarzy" przed zniewagami i opluciem (Iz 50,6; także 53,3) dobrze ilustrują sens wyrazowy kolokacji. Swe oblicze może zasłonić również YHWH, a wtedy należy przyjąć przenośne i teologiczne znaczenie antropomorfizmu wyrażającego nieobecność Boga i również Jego gniew (por. Iz 54,8; 57,16-17; Ps 27,9).

Wstępna klasyfikacja tekstów z frazą „ukryć oblicze przed" wskazuje, że jest ona obecna w dwóch grupach tekstów biblijnych. Taki sposób mówienia charakterystyczny jest wpierw dla psalmów będących w aspekcie literackim lamentacją jednostki[24]. Drugą część tekstów znajdziemy rozproszoną w psalmach i księgach prorockich opisujących

[22] W takim użyciu kolokacja występuje 29 razy w Starym Testamencie (czasem bez przyimka), nadto w literaturze apokryficznej i zwojach z Qumran (CD 1,3; 2,8; 11Q19 59,7). Zakrywającym oblicze jest zwykle sam Bóg (z wyjątkiem Wj 3,6; Iz 50,6; 53,3). Zob. opracowania słownikowe: Wagner, „סָתַר *sāṯar*", 366-368; Wehmeier, „סתר *str*", 173-181; Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, I, 722-723. Zob. także: Simian-Yofre, „פָּנִים *pānîm*", 603.

[23] W formie czasownikowej סתר występuje 81 razy w Starym Testamencie, często w koniugacji nif'al i hitpa'el, ale także hif'il. Zob. Wagner, „סָתַר *sāṯar*", 366-368. S. Wehmeier („סתר *str* verbergen", 175) uważa, że czasownik *sāṯar* w połączeniu z *pānîm* przyjmuje znaczenie 'zasłonić, okryć' (niem. verhüllen).

[24] Ps 10,11; 13,2; 22,25; 27,9; 30,8; 51,11; 69,18; 88,15; 102,3; 143,7; także Hi 13,24.

trudne relacje między Bogiem a niewiernym Mu ludem Izraela[25].

Obecność Bożego oblicza zapewnia błogosławieństwo i pomyślność, jak pokazuje to przywołana wyżej modlitwa Aarona (Lb 6,24-26), oblicze Boże zwrócone ku człowiekowi zaś gwarantuje życie, pomyślność, zdrowie, a przede wszystkim zbawienie[26]. Nieobecność Bożego oblicza skutkuje czymś przeciwnym. Dał temu wyraz niewinnie cierpiący Hiob, gdy pytał Boga: „Czemu chowasz swoje oblicze? Czemu mnie poczytujesz za wroga?" (Hi 13,24; por. 34,29; Tb 3,6). Podobnie żalił się zgnębiony cierpieniem psalmista: „Czemu odrzucasz mię, Panie, ukrywasz oblicze swoje przede mną?" (Ps 88,15)[27]. W psalmach będących lamentacją jednostki myśl o Bogu nieobecnym, o Bogu ukrywającym swoje oblicze przed człowiekiem jest częsta. Ilustrują to błagania modlących się, którzy proszą Boga, by nie ukrywał swego oblicza przed nimi. Psalmiści powtarzają wielokrotnie to samo błagalne wezwanie: „Nie ukrywaj oblicza swego przede mną" (אל־תסתר פניך ממני)[28]. Powody modlitewnych błagań są różne i nie zawsze znane, gdyż zależą od egzystencjalnej sytuacji człowieka zagrożonego chorobą, uciskiem i utrapieniem lub będącego poza społecznością, wręcz zagrożonego śmiercią. Obecność Boga jest gwarantem trwania i radości życia, nieobecność Boga prowadzi do zguby, jak ponownie świadczy psalmista: „Z łaski Twojej, Panie, uczyniłeś mnie niezdobytą górą, a gdy ukryłeś swe oblicze, ogarnęła mnie trwoga" (Ps 30,8; por. 104,29; Tb 13,6).

[25] Pwt 31,17-18; 32,20; Ps 44,25; Iz 8,17; 57,17; 59,2; 64,6; Jr 33,5; Ez 39,23-24.29; Mi 3,4.

[26] Zob. Ps 31,17; 67,2; 80,4-8.20; 119,135.

[27] Ps 88 jest lamentacją jednostki, modlitwą człowieka cierpiącego od swej młodości, który zbliża się do kresu swego życia. Zob. Łach, *Księga Psalmów*, 385-388; Pawłowski, „The Reality", 163-179.

[28] Także: „Twoim sługą" (מעבדך). Zob. Ps 27,9; 69,18; 102,3; 143,7; także Ps 22,25 (ולא־הסתיר). Zob. Simian-Yofre, „פָּנִים *pānîm*", 604; Synowiec, *Gatunki literackie*, 58-62, zwł. 58.

Podobną zależność można obserwować w psalmach, które pod względem literackim określa się jako lamentacje narodu. Autor przywołuje w pamięci przeżyte nieszczęście, by następnie kierować do Boga skargę: „Dlaczego ukrywasz Twoje oblicze? Zapominasz o nędzy i ucisku naszym?" (Ps 44,25). Obecność liczby mnogiej wskazuje, że nieobecność Boga dotyka całą społeczność ludu Bożego[29].

Ten typ wypowiedzi znajduje się również poza Księgą Psalmów, w różnych tradycjach Starego Testamentu, które wolno datować ogólnie na okres poprzedzający kres monarchii w Izraelu i czas wygnania do Babilonii (VII-VI wiek przed Chrystusem)[30]. Prorok Jeremiasz wieścił sąd Boży nad Jerozolimą, katastrofę i upadek miasta świętego (Jr 33,5). Odwrócenie się YHWH od miasta, wyrażone metaforycznym „zasłonięciem oblicza", umożliwia Babilończykom oblężenie i następnie zdobycie miasta. Również prorok Ezechiel posłużył się tą kolokacją, opisując dramatyczne wydarzenia historii Izraela. Ukrycie oblicza YHWH zaowocowało sądem i karą niewoli za nieczystości oraz grzechy narodu. Prorok mówi: „Izraelici z powodu swego przewinienia musieli pójść na wygnanie, ponieważ odpadli ode Mnie, tak że oblicze moje ukryłem przed nimi i podałem ich w moc ich nieprzyjaciół, i padli oni wszyscy od miecza. Postąpiłem z nimi według ich nieczystości i ich grzechów. Oblicze moje ukryłem przed nimi" (Ez 39,23-24). W tej samej wyroczni prorok pozostawia narodowi nadzieję, że YHWH nie będzie bez końca ukrywał swego oblicza, ale wyleje swego Ducha na Izraela (Ez 39,29). Wyrocznia ujawnia, że nieobecność i ukrycie się YHWH mają charakter czasowy. Z jednej strony Bóg dopuszcza na Izraela karę, ale równocześnie zapowiada

[29] Łach, *Księga Psalmów*, 244-247; Synowiec, *Gatunki literackie*, 58-60. Teologiczne opracowanie tematu: Dreja, „Bóg", 13-22.

[30] W księdze proroka Micheasza (VIII wiek przed Chrystusem) analizowany zwrot pojawia się jeden raz w wyroczni zapowiadającej karę za złe czyny proroków i przywódczych kręgów Izraela, przed którymi Bóg zasłoni swoje oblicze (Mi 3,4: ויסתר פניו מהם).

czas zbawienia, czego widomym znakiem będzie obecność Ducha Pańskiego[31].

Podobnie inni prorocy okresu wygnania do Babilonii i czasu późniejszego (Deutero- i Trito-Izajasz) wiedzieli o nieszczęściu, jakie było udziałem narodu wybranego. Ich refleksja teologiczna uwzględnia dwa momenty historiozbawcze. Odejście od Boga i grzech skutkują „zasłonieniem Bożego oblicza" i uprowadzeniem narodu do niewoli. Równocześnie, mając w pamięci wielką miłość Boga, ci sami prorocy zapowiadają powrót i opiekę nad narodem. Nieobecność Boga jest zatem krótka i przemijająca, Jego miłość natomiast – wiecznie trwała: „W przystępie gniewu (קצף) ukryłem przed tobą na krótko swe oblicze, ale w miłości wieczystej nad tobą się ulitowałem, mówi Pan, twój Odkupiciel" (Iz 54,8). Ukrycie się Boga, Jego trwała lub czasowa nieobecność są znakiem gniewu na człowieka lub cały lud Boży (por. także Iz 57,16-17)[32].

Ten sam temat teologiczny znajdziemy w dziele Deuteronomisty wyrażony za pomocą tej samej terminologii. Profetycznie przewidziany przez Mojżesza brak wierności i lojalności narodu wybranego oraz porzucenie jedynego Boga wyrażone aktem bałwochwalstwa pociągają za sobą gniew i sąd, którego znakiem jest „ukrycie się Bożego oblicza", a konsekwencją klęski, nieszczęścia i zagłada narodu (Pwt 31,17-18). Identyczna myśl teologiczna pojawia się w pieśni Mojżesza. Oddalenie się Boga i Jego nieobecność („ukrycie oblicza przed nimi") jest konsekwencją niestałości i niewierności narodu, jednak wspomniana nieobecność – jak się wydaje – nie ma charakteru trwałego, a tylko przejściowy i krótkotrwały (Pwt 32,20)[33].

[31] Warto odnotować, że czasownik סתר występuje w Księdze Ezechiela trzykrotnie, wyłącznie w cytowanym fragmencie.

[32] W bezpośredniej bliskości analizowanego wyrażenia pojawia się osnowa קצף ('gniewać się, gniew') na zasadzie paralelizmu. Na temat znaczenia terminu, zob. Reiterer, „קצף *qāṣp*", 89-96.

[33] Szwarc, „«Ukryję»", 27-37, zwł. 30: „W istocie nie idzie więc tu o to, by – jak to odbierano – Jhwh rzeczywiście się oddalił, odszedł,

Podsumowując, druga analizowana kolokacja („ukryć oblicze przed") w sposób metaforyczny opisuje odejście i nieobecność Boga, co jest intepretowane między innymi jako przejaw Jego gniewu (Ps 27,9; Iz 54,8; 57,16-17; por. Pwt 31,17)[34]. Powodem Bożego gniewu są głównie grzechy jednostki (Ps 10,11; 51,11)[35], ale także przewinienia całego narodu. Izajasz mówi wprost, że to grzechy Izraela „zasłoniły" oblicze Boga: „wasze winy wykopały przepaść między wami a waszym Bogiem; wasze grzechy zasłoniły Mu oblicze przed wami tak, iż was nie słucha" (Iz 59,2; por. Ps 44,25; Iz 64,6). Czasem powód nieobecności i milczenia Boga pozostaje tajemnicą, zwłaszcza w życiu człowieka poddanego cierpieniom lub doświadczanego przez los. Jednak nie ulega wątpliwości, że pustka wyrażona metaforycznym „ukryciem się Jego oblicza" jest tymczasowa i kiedyś się skończy (Ps 13,2; Iz 8,17). Chwilowa nieobecność Boga nie jest tożsama z całkowitym odrzuceniem narodu wybranego[36].

3. „Odrzucić/odtrącić od oblicza..."

Obok omówionych wyżej dwóch wyrażeń idiomatycznych można znaleźć kilka innych fraz w Starym Testamencie, w których „oblicze Boże" pojawia się w kontekście negatywnym, jako wyraz odejścia i nieobecności Boga. Chociaż kolo-

pozostawił naród samemu sobie, usunął się bez reszty z jego życia, lecz o stworzenie pozoru jakoby tak się stało".

34 Wehmeier, „סתר *str*", 178: „Wenn Gott sein Angesicht vor einem Menschen verhüllt, so ist dies Ausdruck seines Zorns".

35 W Ps 10,11 grzesznik łudzi się daremnie, że Boga nie interesują jego grzechy, dlatego ich nie pamięta, zasłania swe oblicze i ich nie widzi. Z kolei w Ps 51,11 psalmista prosi pokornie Boga o łaskę darowania i przebaczenia win; dosłownie: „Zasłoń twe oblicze przed moimi grzechami (הסתר פניך מחטאי)".

36 Por. jednak: Simian-Yofre, „פָּנִים *pānîm*", 603: „Yahweh's hiding of his face (often with *min* + personal obj.) is not simply a punishment: it signifies a radical disruption of the relationship with God".

kacji tych jest niewiele i pojawiają się jedynie sporadycznie, to jednak warte są one omówienia.

Pierwszą taką grupę tekstów biblijnych tworzy wyrażenie „odrzucić od mego oblicza" (שלך מעל פני). Podmiotem działającym jest ponownie Bóg, a obiektem działania – naród wybrany. Decydujące znaczenie ma tym razem czasownik שלך w połączeniu z przyimkiem złożonym מעל (מן + על) i oczywiście rzeczownikiem „oblicze" (Boże). Czasownik występuje głównie w koniugacji przyczynowej hif'il i przyjmuje znaczenie 'rzucić, porzucić, odrzucić'[37].

Zauważmy wpierw, że autor Pierwszej Księgi Królewskiej posłużył się inną, ale porównywalną frazą, opisując początki monarchii w Izraelu. Po uroczystości poświęcenia świątyni (1 Krl 8) Bóg ukazał się ponownie Salomonowi, zapewniając go o swej życzliwości dla Izraela, dynastii Dawidowej i nowo poświęconej świątyni, ale postawił równocześnie warunek: „jeżeli będziesz strzegł moich praw i nakazów" (1 Krl 9,4). W drugiej części zapowiedzi Bóg ostrzega, że odwrócenie się Izraela od Boga, a zwłaszcza akty bałwochwalstwa, sprowadzą surową karę na naród i w konsekwencji jego zagładę z powierzchni ziemi, w tym również „odrzucenie" przez Boga świątyni i jej zburzenie (1 Krl 9,6-7; por. 2 Krn 7,20)[38].

Realizacja Bożej zapowiedzi dokonuje się następnie etapami w podzielonych królestwach północnym i południowym.

[37] Zob. Stolz, „שלך *šlk* werfen", 916-919; Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, II, 506-508.

[38] Autor Pierwszej Księgi Królewskiej posłużył się frazą „oddalę/odtrącę od mego oblicza" (פני אשלח מעל), w której kluczowy jest czasownik שלח (koniugacja *pi'el*) w miejsce oczekiwanego שלך (1 Krl 9,7; zob. także Jr 15,1). Zapowiedź zawartą w 1 Krl 9,7 powtarza następnie Kronikarz, zamieniając czasownik: „wykorzenię was z mojej ziemi, którą wam dałem, a dom, który poświęciłem memu Imieniu, odrzucę od mego oblicza (אשלח מעל פני) i uczynię z niego przedmiot przypowieści i pośmiewiska u wszystkich narodów" (2 Krn 7,20). Nie dziwi więc, że wydawca BHS proponuje dla 1 Krl 9,7 lekcję zgodną z 2 Krn 7,20. Przekład LXX zachowuje rozróżnienie – απορριψω (1 Krl 9,7) i αποστρεψω (2 Krn 7,20).

Niewierność Izraela za panowania Joachaza (814-798 przed Chrystusem) zrodziła „gniew Pana" i spowodowała oddanie królestwa północnego pod panowanie aramejskiego króla Chazaela, jednak – jak komentuje autor biblijny – „Pan okazał im łaskę, zmiłował się nad nimi i zwrócił się ku nim ze względu na przymierze swoje z Abrahamem, Izaakiem i Jakubem. Nie chciał ich zatracić i nie odrzucił ich od swego oblicza" (2 Krl 13,23). Ostatecznie jednak królestwo izraelskie upadło, a autor deuteronomistyczny, analizując przyczyny katastrofy, pisał: „Wtedy Pan odrzucił całe potomstwo Izraela, poniżył je i wydał je w moc łupieżców, aż wreszcie odrzucił je od swego oblicza" (2 Krl 17,20: עד אשר השליכם מפניו)[39]. Nieco później ten sam los spotyka królestwo judzkie. Posługując się identyczną kolokacją, prorok Jeremiasz zapowiada odrzucenie Judy sprzed oblicza Boga, jak wcześniej stało się to z pokoleniem Efraima (Jr 7,15)[40]. Również jego proroctwo wkrótce się zrealizuje: „Prawdziwie, z powodu gniewu Pana przyszło to na Jerozolimę i na Judę, tak iż w końcu odrzucił On ich od oblicza swego" (2 Krl 24,20 = Jr 52,3: עד־השלכו אתם מעל פניו). W powyższych analizach najciekawsze jest to, że autorzy Drugiej Księgi Królewskiej i Drugiej Księgi Kronik posłużyli się identycznym wyrażeniem w kluczowych momentach pisanej historii, aby podać teologiczne wyjaśnienie przyczyn upadku obu królestw. Stało się tak dzięki suwerennej decyzji Boga, który „odrzucił Izraela od swego oblicza". Kolokacja nie pojawia się w Starym Testamencie z wyjątkiem księgi proroka Jeremiasza (Jr 7,15; 52,3).

Identyczną teologiczną tezę wskazującą na przyczyny odrzucenia Izraela i Judy oraz skazania na wygnanie autor

[39] W miejsce przyimka מעל mamy w wierszu złożenie: przyimek מן + פנה + zaimek dzierżawczy.

[40] „Odrzucę was sprzed mego oblicza" (והשלכתי אתכם מעל פני). Czasownik שלך tutaj w koniugacji *hif'il* w połączeniu z *wāw consecutivum*. Zob. Stolz, „שלך *šlk* werfen", 919. Odnotujmy, że czasownik שלך występuje 15 razy w Drugiej Księdze Królewskiej z YHWH jako podmiotem występującym przeciw Izraelowi.

Drugiej Księgi Królewskiej wyraził również za pomocą czasownika סור[41]. Co ciekawe, odrzucenie nie miałoby miejsca, gdyby Izrael wrócił do Pana, „bo łaskawy i miłosierny jest Pan, Bóg wasz, i nie odwróci od was oblicza" (2 Krn 30,9). Obietnica ta została złożona w czasach reform i odnowy religijnej za panowania Ezechiasza (2 Krn 29,1–31,21). Jednak królewskie wezwanie zostało zlekceważone, autor biblijny zaś potwierdza „odrzucenie Izraela od oblicza Pańskiego", Pan bowiem zapłonął gwałtownym gniewem (hebr. אנף) przeciw Izraelowi i spełnił zapowiedzi głoszone przez proroków (zob. 2 Krl 17,18.23). Ten sam los spotyka później Judę: „Nawet Judę odtrącę od oblicza mego, tak jak odtrąciłem Izraela" (2 Krl 23,27: אסיר מעל פני). Tragiczny los Judy i Jerozolimy został przypieczętowany przez Nabuchodonozora, który najechał i podbił królestwo judzkie, a miasto i świątynię spalił, co otrzymało teologiczny komentarz autora natchnionego: „Jedynie z rozkazu Pana przyszło to na Judę po to, by go odtrącić od oblicza Jego" (2 Krl 24,3; por. Jr 32,31).

Na koniec odnotujmy jeszcze kolokację, która występuje w Starym Testamencie tylko wyjątkowo. Bazujące na czasowniku סבב (w koniugacji hif'il: 'odwrócić oblicze') wyrażenie zbliża się treściowo do analizowanych wyżej tekstów. Mówi prorok: „I odwrócę od nich oblicze moje, mój skarb zostanie zbezczeszczony" (Ez 7,22: והסבותי פני מהם). Cytowane słowa pochodzą z mowy YHWH osądzającej Królestwo Judzkie i zapowiadającej jego kres, wieszczącej także materialny upadek Jerozolimy. To biblijne, antropomorfizujące wyrażenie wypowiada po raz kolejny realny wpływ Boga na dzieje Izraela[42].

[41] W znaczeniu podstawowym 'zmienić kierunek, oddalić się', w koniugacji *hif'il* natomiast – 'odtrącić, odrzucić, oddalić'. Zob. Schwertner, „סור *sūr* abweichen", II, 148-150; Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, I, 701-702.

[42] Garcia-Lópes, „סבב *sbb*", 130; Koehler – Baumgartner – Stamm, *Wielki słownik*, I, 693-694. Por. Jasiński, *Księga Proroka Ezechiela*, 98-99.

4. Podsumowanie

Przedmiotem prowadzonych analiz były wyrażenia idiomatyczne, za pomocą których autorzy natchnieni przedstawiali niełaskę i gniew Boga, również Jego nieobecność w ludzie Bożym czy odrzucenie narodu wybranego. Istotnym, specyficznym składnikiem tych wypowiedzi jest antropomorfizm biblijny „oblicze Pana" występujący w połączeniu z wybranymi czasownikami hebrajskimi נתן/שים, סתר oraz סור/שלך. Bóg zwraca się radykalnie przeciw grzesznikowi i wyłącza go ze społeczności wierzących za popełnione ciężkie przewinienia, ale może również odejść i ukryć się przed całym narodem chwilowo lub na stałe, co jest jedną z form Bożego gniewu. Ostatecznie Bóg może odrzucić i odtrącić, a nawet skazać naród wybrany na wygnanie, jak ilustrują to dzieje królestwa izraelskiego i judzkiego opisane w perspektywie teologicznej. Główną przyczyną gniewu Boga jest grzech jednostki lub całej społeczności wierzących, a przede wszystkim akty bałwochwalstwa jako zewnętrzny znak odejścia od jedynego Boga. Niekiedy milczenie i pozorna nieobecność Boga pozostają dla bohaterów biblijnych niepojętą tajemnicą, jak świadczą o tym głównie psalmiści. Jednakże biblijna prawda o Bogu zagniewanym jest krańcowym przeciwieństwem innej prawdy – o Bogu rozjaśniającym swe oblicze i czyniącym je pogodnym dla człowieka wiernego Jego nakazom (Ps 80,20).

Bibliografia

Dreja A., „Bóg w lamentacjach narodu", *Obraz Boga w Psałterzu* (red. A. Eckmann – S. Łach – A. Tronina) (Lublin: RW KUL 1982) 13-22.

Eissfeldt O., *The Old Testament. An Introduction. The History of the Formation of the Old Testament* (New York: Harper & Row 1976).

Garcia-Lópes F., „סבב *sbb*", *Theological Dictionary of the Old Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1999) X, 126-139.

Gerleman G., „דָּם *dām* Blut", *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (München: Kaiser Verlag 1984) I, 448-451.

Hasel G.F., „כָּרַת *kāraṯ*", *Theological Dictionary of the Old Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 1995) VII, 339-352.

Jasiński A., *Księga Proroka Ezechiela. Nowy komentarz. Ez 6-10* (Opole: Wydawnictwo Świętego Krzyża 2017).

Kautzsch E. – Cowley A.E., *Gesenius' Hebrew Grammar* (Oxford: Clarendon Press 1990).

Koehler L. – Baumgartner W. – Stamm J.J., *Wielki słownik hebrajsko-polski i aramejsko-polski Starego Testamentu* (red. P. Dec) (PSB 30; Warszawa: Vocatio 2008) I-II.

Kuśmirek A., „Błogosławieństwo kapłańskie Lb 6,24-26 we wczesnej egzegezie żydowskiej", *Więcej szczęścia jest w dawaniu aniżeli w braniu. Księga pamiątkowa dla Księdza Profesora Waldemara Chrostowskiego w 60. rocznicę urodzin* (red. B. Strzałkowska) (Ad Multos Annos 15; Warszawa 2011) II, 995-1019.

Łach S., *Księga Psalmów. Wstęp – przekład z oryginału – komentarz – ekskursy* (PSST 7/2; Poznań: Pallottinum 1990).

Majewski M., *Pięcioksiąg odczytany na nowo. Przesłanie autora kapłańskiego (P) i jego wpływ na powstanie Pięcioksięgu* (Kraków: Wydawnictwo UPJPII 2018).

Miggelbrink R., *Gniew Boży. Znaczenie pewnej gorszącej tradycji biblijnej* (tł. A. Wałęcki) (Myśl Teologiczna 49; Kraków: WAM 2005).

Pawłowski Z., *„The Reality of Death and the Fact of Prayer. Psalm 88", Folia Orientalia* 29 (1992-1993) 163-179.

Piwowar A., „Pochodzenie i natura starotestamentalnego kultu Molocha", *Scripta Biblica et Orientalia* 1 (2009) 107-134.

Reindl J., *Das Angesicht Gottes im Sprachgebrauch des Alten Testaments* (Erfurter theologische Studien 25; Leipzig 1970).

Reiterer F.V., „קצף *qāsp*”, *Theological Dictionary of the Old Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2004) XIII, 89-96

Schwertner S., „סור *sūr* abweichen”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (München: Kaiser Verlag 1984) II, 148-150.

Simian-Yofre H., „פָּנִים *pānîm*”, *Theological Dictionary of the Old Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2001) XI, 589-615.

Stasiak S., „Wróżby, magia i wywoływanie duchów w świetle Biblii”, *W kręgu zamyślenia teologicznego* (red. W. Wenz) (Wrocław: PWT 2007) 21-33.

Stolz F., „שלך *šlk* werfen”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (München: Kaiser Verlag 1984) II, 916-919.

Strzałkowska B., „Terminologia «gniewu Bożego» w Biblii Hebrajskiej”, *Colloquia Theologica Ottoniana* 1 (2003) 47-65.

Synowiec J.S., *Gatunki literackie w Starym Testamencie* (Kraków: „Bratni Zew” 2003).

Szwarc U., „«Ukryję przed nimi swe oblicze», sens perykopy Pwt 32,19-21”, *RTK* 47/1 (2000) 27-37.

Tronina A., *Księga Kapłańska. Wstęp, przekład z oryginału, komentarz* (NKB.ST 3; Częstochowa: Św. Paweł 2006).

Wagner S., „סָתַר *sāṯar*”, *Theological Dictionary of the Old Testament* (red. G.J. Botterweck – H. Ringgren – H.-J. Fabry) (Grand Rapids, MI: Eerdmans 2001) X, 362-372.

Wehmeier G., „סתר *str* verbergen”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (München: Kaiser Verlag 1984) II, 173-181.

Witczyk H., „Jahwe – Bóg gniewu czy miłosierdzia?”, *„Żyjemy dla Pana” (Rz 14,8). Studia ofiarowane Siostrze Profesor Ewie J. Jezierskiej OSU* (red. W. Chrostowski) (Rozprawy i Studia Biblijne 23; Warszawa: Vocatio 2006) 364-381.

van der Woude A.S., „פָּנִים *pānîm* Angesicht”, *Theologisches Handwörterbuch zum Alten Testament* (red. E. Jenni – C. Westermann) (München: Kaiser Verlag 1984) II, 433-460.

Wypych S., *Pięcioksiąg* (Wprowadzenie w myśl i wezwanie ksiąg biblijnych 1; Warszawa: ATK 1987).
Zielińska Z., „Walka ze zwyczajem składania ofiar z ludzi w Biblii hebrajskiej", *Religie w świecie antycznym* (red. A. Izdebski – R. Matuszewski – P. Piwowarczyk) (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie 2007) 17-30.

Ks. Stefan Szymik, misjonarz Świętej Rodziny (MSF), profesor nauk teologicznych. Specjalistyczne studia biblijne odbył w Katolickim Uniwersytecie Lubelskim (1982-1987) oraz w Papieskim Instytucie Biblijnym w Rzymie (1991-1994). Od 1985 wykładowca pism Nowego Testamentu w WSD MSF w Kazimierzu Biskupim (Wydział Teologiczny UAM w Poznaniu), od 1995 zatrudniony w Instytucie Nauk Biblijnych KUL, obecnie w Katedrze Egzegezy Ewangelii i Pism Apostolskich. Obszar zainteresowań autora obejmuje w szczególności hermeneutykę i metodologię biblijną (zob. *Współczesne modele egzegezy biblijnej*, Lublin: Wydawnictwo KUL 2013) oraz aktualizację Biblii w życiu Kościoła.